

Список литературы:

- 1 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 336. Л. 16-19.
- 2ЦГИА СССР, Ф.1264, ОП.1, Д.330, Л.47.
- 3 ЦГИА СССР, Ф.1264, ОП.1, Д.330, Л.52.
- 4ЦГИА СССР, Ф.1264, ОП.1, Д.336, Л.6.
- 5 ОГА, Ф.6, ОП. 1, Д.93, Л.140-147.

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Тилеубай А.

Ғылыми жетекшісі: тарих магистрі Мамырхан А .
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
aibota_mamyrkhan@inbox.ru

Кенесары Қасымұлы – қазақ мемлекетінің қоғамындағы қайраткер, әскери істітерді басқаруда қолбасшы, қазақ халқының 1837 – 1847 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысының бастамашысы, Қазақ хандығының соңғы ханы (1841 – 1847). Кенесары Шыңғыс ханның жиырма жетінші ұрпағы, Абылай ханның немересі. Кенесарының бойындағы ер мінездікке тән қайтпас қайсарлығы, ел басқарудағы ұйымдастырушылық қабілеті , көтерілестерде жетекшілік етумен қатар күш жігерінің мықтылығымен көзге түсіп, ортасына өзін дәледей білген ер. Қазақ хандығын орыс отарына қоса бастаған кезде Кенесары бірден ұлттың басына төнген қауіп екенін түсініп, хандық басқару жүйесін сақтап қалу үшін барын салып бақты: көтерілістер жасады, дипломатиялық қарым – қатынастар қолданып, патша үкіметінің қарулы күші басым екенін біле тұра соғысқа мұқият дайындықпен сарбаздарын бір тудың астына жинап әрекеттер жасай бастады. Нәтижесінде өздерінің арасындағы сатқындықтан жау қолына түсіп, жауыздықпен өлтіріп басын орыс әкімшілігі Горачковқа жіберілді. Кенесары ел тәуелсіздігі сақтау, хылық мүддесін қорғау мақсатында елдегі ер азаматтарды, батырмен қатар адал деген кеңесшілерін жинап, жақтаушы сұлтандарды да қамтып бір жерге жинай беруге әрекет етуге үгіттеп отырды. 1841ж Кенесары хан болып сайланды, мақсаты хандықты қайта қалпына келтіріп, мемлекет басқаруда шарифат заңдарын қосып, билердің сот ісінде енгізді, азаттыққа жету барысында үш жүздің біріктірудегі рөлінің маңызды екенін білді. Таққа отырысымен Созақ, Ақмешіт, Жаңақорған қамалдарын қоршап, ұлт азаттық көтеріліске ұласып жатты. Халық ішінара екіге бөлінді: патша үкіметін қолдаушылар мен Кенесарыны қолдаушылар болып. Билер мен сұлтандар Кенесарының жүргізген саясатын қолдап отырды. Әсерлерге қойылатын талап қатал, тыңшы сияқты бақылау жүргізіп әр әрекет байыппен бақылаумен жүргізіп сақтанып отырды[1, 8бет]. Кенесарының саяси көзқарастары ХІХ ғасырдың 1-ширегінде, Ресей империясы қазақ даласының тереңіне барған сайын ене бастаған кезде қалыптасты. Көтерілісші жауынгерлердің басында қазақ ақсүйектерінің белсенді өкілдері тұрды. Дәл осы кезеңде Кенесары көтерілісі барысында оның саяси көсемдеріне көтерілді. Осы жылдары ол ағасы Саржан бастаған қозғалысқа белсене қатысты. 1822 жылы император Александр І Сперанскийдің "Сібір қырғыздары туралы Жарғысын" енгізу туралы жарлық шығарды, ол қазақ жүздеріндегі хан билігін жойды. Құзыретіне округтік бұйрықтар, сондай-ақ есептелген құқығы жинау ясы (баж) сауда керуен Кіші жүздегі болыстардың бұйрықтары көбінесе қазақ руларының көшіп-қону бағыттарын бұзды, бұл да көшпенділердің наразылығын туғызды [2, 24бет].

Ресейге қарсы күресте Кенесары алдымен Қоқан ханы өлтірген әкесі Қасым мен ағасы Саржанның саяси жолын жалғастырушы ретінде шығады. Саржанды (1836) және Қасым (1840) өлтіргеннен кейін Кенесары үшін қоқандықтармен одақ құру мүмкін болмады.

Кенесарының Ресей империясына қарсы әрекеттерінің негізінде билікті сақтап қалу, оның Дала тұңғыығына қарай жылжуын тоқтату, қазақ жерінде салынған орыс бекіністерін бұзу және жаңаларын тұрғызуды тоқтату ниеті болды. Бұрын әкесінің ісін жалғастыра отырып, Кенесары Қазақ хандығы мен Ресей арасында туындаған проблемаларды дипломатиялық жолмен шешуге тырысты. Кенесарының Ресей өкіметіне – император Николай I, Орынбор генерал-губернаторлары В.А. Перовский мен В. А. Обручевке, Сібір генерал-губернаторы П. Д. Горчаковқа жазған бірнеше хаттары сақталған. Орыс әскерлерінің әскери және сандық артықшылығын түсіне отырып, Кенесары әскери іс-қимылдарға мұқият дайындалды. Оның әскери жасақтары үнемі әскери дайындықтан өтті, қашқын орыс және шетелдік қару шеберлері де тартылды [3, 86 бет].

Қазақ-орыс қайшылықтарын шешудің бейбіт құралдарын сарқып алып, Кенесары қазақ жерлері мен руларының көп бөлігін қамтыған әскери іс-қимылдарды бастады. Көтеріліске Орта жүз руларынан басқа Кіші Жүз рулары – шекті, тама, табын, алшын, шөмекей, жаппас және т. б., Ұлы жүз рулары – шапырашты, үйсін, дулаты және т. б. қатысты., Байсейіт, Жоламан Тіленшіұлы, Бұғыбай, Бұқарбай т. Кенесары ханның ішкі саясаты жекелеген рулардың наразылығын тудырды. 1844 жылы Жаппас руының бірнеше ауылы Зякет жинау үшін есаул отрядымен келген Сұлтан Наурызбаймен (Кенесарының ағасы) қарулы қақтығысқа түсті. Кенесары өзінің атасы Абылайдың саясатын жүргізді, ол тек қатыгездік қана хан билігін берік ете алады деп сенген. Ол өзінің билігін кейде террормен шектесетін қатаң тәртіп арқылы қолдады. Кенесары жаулап алған жерлерінде әулеттік режим орнады. 1846 жылдың аяғында кіші және Орта жүздердің аумағынан Ресейге адал қазақ сұлтандарының патша әскерлері мен әскери құралымдарымен ығыстырылған ол Іле өзенінің сағасындағы жету қиын түбекті басып алды. 1846 жылы Орта жүз қазақтарының Ресей бодандығын қабылдауы Жетісуда Қазақстанның Ресейден тәуелсіздігі үшін күрескен Кенесарының ұстанымын қатты әлсіретті. 1846 жылы Кенесары хан орыстардың қысымымен Орта жүздің аумағынан кетуге мәжбүр болады. Осы кезеңде Кенесары Қоқан хандығына қарсы негізгі соққы жіберді. Ұлы жүздің солтүстік аудандарындағы қазақтар арасында да көтеріліс басталды. Ресей үкіметі Кенесарыға қарсы генерал Вишневскийді жіберді. Қазақтың аға сұлтандарымен бірге Балқаш көлдерінің жанындағы Кенесары вишневскийді басып озды. Қазақ ханы қоршауды көтере алмай, Ұлы жүздің орталық аудандарына қоныс аударды. Алайда қырғыз манаптары Қоқан езгісінен арылу үшін Ресей бодандығын қабылдауға ұмтылды. Ұлы жүз сұлтандары Ресейге ант берді [4, 111бет].

1847 жылы Кенесары қырғыз жеріне басып кірді. Бұл шабуыл өте қатал болды, содан кейін қырғыздар соғысқа дайындала бастады. Майтөбе-Кекілік-Сеңгір елді мекенінде Ормон бастаған қырғыз манаптарымен шайқас өтті. Бірақ ұрыс сұлтаны Рүстем және Сыпатай сатып кетті Кенесары айтарлықтай бөлігі әскерлер. Ұрыс бірнеше күнге созылды. Тіпті бес жүз жауынгермен бірге қалған Кенесары да бас тартқан жоқ. Кенесары ұсталып, үш айға жуық тұтқында болды, содан кейін оны өлтірді. Өлім алдында ол намаз оқуға рұқсат сұрады. Соңғы қазақ ханының өліміне қарау үшін көптеген қазақ тұтқындары өлім жазасына кесілді және азапталғаннан кейін оның басы кесілді. Генерал-губернатор Князь Горчаковтың басын қырғыз манап Қалиғұлы Әлібеков жеткізді. Одан кейін Кенесары хан басының іздері жоғалады, Кенесарының қазасы мен көтерілістің жеңілісі Ресейге қазақ аумақтарын толығымен бағындырып, Орта Азияға өрлеудің жаңа кезеңін бастауға мүмкіндік берді [5, 88бет].

Кенесары ханның ішкі саясаты империялық басшылыққа бағынған Руларға қатысты қатаңдықпен ерекшеленді. Қазақ билеушісі лоялистерді Ресей әкімшілігі бақылайтын аумақтардан алыстатуға ұмтылды. Генерал-губернатор, керісінше, бағынышты қазақтардың кетуіне жол бермеуге тырысты. Ол тіпті кетіп қалған ұрпақтарға әскер жіберді, ал олар қайтып келіп, ескі қораларды жаулап алды. Сыртқы аренада Кенесары өте белсенді және талғампаз әрекет етті. Ол әкесінің келісімін орындай отырып, Қоқан хандығынан басқа

барлық ортаазиялық хандықтарды өз жағына тартуға тырысты. Соңғысымен бейбітшілік орнату мүмкін болмады, өйткені оның билеушісі Мұхаммед Әлихан, Жоғарыда жазылғандай, Кенесарының әкесі мен ағасын өлтіріп, оны тұтқынға алды. Біраз уақыттан кейін болашақ Хан босатылды. Оған барлық мүлік пен отбасы қайтарылды. Алып бостандығы, Қасымов каирдегі Хивинское ханство. Жергілікті билеуші Аллакули Кенесарыны жылы қарсы алды. Келіссөздер барысында ол мынадай ұсыныс жасады: Хиуа хандығы қазақтарға Кенесары отарлаушыларына қарсы тұруға көмектеседі, Аллакулидің Мәңгілік одақтасы болады және Бұхараға қарсы шығады. Бұл ұсыныс қабылданып, кейінірек Кенесары Қоқан хандығына қарсы одақ құру туралы Бұхара әмірі Насрулламен жасырын түрде келіседі. Осылайша, қазақ билеушісі соғысушы екі мемлекеттің қолдауына ие болып, әрқайсысы үшін дос болды [6, 386 бет].

Кенесары мемлекет құрылымына көп көңіл бөлді, халықты басқаруға жаңа формалар мен ережелерді енгізді, сонымен бірге жоғалтқан құрылымдық органдарды қалпына келтірді. Әскерде қатаң тәртіп орнатылды. Әскерлерді ұзақ қашықтықтағы соғыс қимылдарына бейімдеу үшін ол оларды жүз және мың адамнан тұратын бөлімшелерге бөліп, олар үшін белгілі бір басқару құрылымын құрды. Ол сонымен қатар қажетті ақпаратты жеткізетін агенттерді, саяси күрес пен дипломатияның көптеген басқа әдістерін қолданды. Хан ішкі саясатты өз бақылауына алды, рулық қақтығыстарды тоқтатты. Қазақтың Үш жүзін біріктірген ұлт-азаттық қозғалыс Ресейді қатты алаңдатты. Патша әскерлерімен және жекелеген сұлтандармен шайқасқан Кенесары кезеңдерінің бірінде (1843-1844 жылдар) белгілі бір табыстарға жеткеніне қарамастан, ол шегінуге мәжбүр болды. Кенесары Ұлы жүздің маңайында, қырғыз жерлерімен шекарада орналасты. Ол қырғыз халқын ортақ жауға қарсы күреске көтергісі келді, бірақ манаптардың күшті қарсылығын кездестірді. Ханның ерекше көмекшілері жасаулы түрлі Руларға бекітіліп, хан бұйрықтарының орындалуын қадағалауға тиіс болған. Сотпен Кенесарыдан рұқсаты бар бичи ғана айналысуға құқылы болды. Хандықтың барлық көшпелі тұрғындары үшін "зьякет", егіншілер үшін "ушур" салығы анықталды. Бағынышты Кенесары қазақ рулары орыс және Қоқан қазынасының пайдасына салықтан босатылды. Хан мен оның әскерін реформалады. Оның кезінде қазақтарда артиллерия пайда болды, қазақтар жаяу жүруді игере бастады. Кенесары тұтқындалған және қашқын сарбаздар мен офицерлерден орыс тактикасының негіздерін үйренеді. Ол алғаш рет ерекше белгілерді және ерекше жауынгерлерді марапаттау жүйесін енгізді. Хан 20 мың адамнан тұратын тәртіпті, жақсы оқытылған, ұтқыр атты әскер құра алды [7, 53 бет].

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Бекмаханов Е. Б. Қазақстан 20-40 жылдары. XIX ғасыр. – Алма-Ата, 1947. – Б.204, 8 бет
- 2 Кенесары Қасымов // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005ж, 24 бет
- 3 Гергилев Д.Н. XIX ғ. басындағы Сібірдегі қазақ Даласын әкімшілік-аумақтық басқару туралы сұраққа // қоғам: философия, тарих, мәдениет : журнал. - Краснодар, 2017ж, 86 бет
- 4 Кенесары Қасымовтың көтерілісі // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005ж, 111 бет
- 5 Бекмаханов Е. Б. Қазақстан 20-40 жылдары. XIX ғасыр. – Алма-Ата, 1947ж, 88 бет
- 6 Асфендияров С. Қазақстан Тарихы - А.: Атамұра - Қазақстан, 2003ж, 386 бет
- 7 Қозыбаев М. К., Галиев В. З. Кенесары Қасымовтың басшылығымен ұлт - азаттық күрес-Алматы "ғалым" 1996ж, 53 бет